

HARMATTA JÁNOS
A GILGAMESŰ-EPOSZ

Amióta George Smith 1872. december 3-án a Society of Biblical Archaeology előtt híres előadását az özönvíz asszír mondájának felfedezéséről megtartotta s ezzel az asszír-babiloni Gilgameš-eposzra vonatkozó tudásunk alapját megvetette, az ókori Mezopotámia e nagyszerű epikus alkotásának népszerűsége egyre növekszik a világirodalomban. Míg a múlt században főleg az keltett nagy érdeklődést iránta, hogy a benne foglalt özönvíz-történetben az Ó-Testamentum elbeszélésének forrását vélték megtalálni, addig az utóbbi évtizedekben az eposz egyre inkább mint irodalmi alkotás vonja magára a figyelmet. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy évtizedek során az eposznak egyre újabb és újabb töredékei és változatai kerültek elő, s ezekből lassankint egy sok tekintetben egyedülálló műalkotásnak a körvonalai bontakoztak ki. Így érthető, hogy míg régebben az eposznak csak a tudományos kutatás szolgálatában álló angol és német fordításai láttak napvilágot, addig az utóbbi évtizedekben mind több nyelven (újabb angol és német fordításokon kívül oroszul, franciául, hollandul, finnül, svédül) jelennek meg olyan fordítások, amelyek a régi babiloni és asszír irodalom e kimagasló termékét az olvasó közönség széles rétegei számára kívánják hozzáférhetővé tenni. Ezeknek az irodalmi igényű fordításoknak a sorához csatlakozott az eposznak 1961-ben megjelent magyar fordítása is.

A Gilgameš-eposz iránti érdeklődés megélénküléséről Magyarországon tanúskodik az, hogy már korábban is napvilágot láttak olyan munkák, amelyeknek célja az volt, hogy e költői alkotást a magyar olvasó közönséggel megismertessék. Így szélesebb olvasó közönség számára íródott Dobrovits Aladárnak az Argonauták c. irodalmi folyóiratban 1938-ban megjelent «Gilgames» c. tanulmánya. Az egész eposzról kívánt képet adni Weöres Sándornak «A fogak tornáca» címen 1947-ben kiadott költői kivonata, míg Dobrovits Aladár legépebben fennmaradt részének, az özönvízről szóló elbeszélésnek fordítását tette közzé a Világirodalmi Antológia I. kötetében 1952-ben. Ilyen előzmények után került 1961-ben a magyar olvasó közönség kezébe első ízben a Gilgameš-eposz valamennyi fennmaradt összefüggő szövegrészének költő igényű fordítása.

A Gilgameš-eposz iránt világszerte növekvő figyelem teljesen indokolt, mert ez az alkotás valóban kivételes helyet foglal el a világirodalom történetében. Ebben az összefüggésben nemcsak arra kell rámutatnunk, hogy a Gilgameš-eposz közvetve hatással lehetett az ógörög epika fejlődésére, s így bizonyos mértékben szerepet játszhatott az Ilias és az Odysseia létrejöttében is. Azt is ki kell emelnünk, hogy a Gilgameš-eposz különböző korokból fennmaradt változatai a világirodalomban egészen egyedülálló lehetőséget nyújtanak arra,

hogy egy epikus anyag formálódását két évezreden keresztül nyomon követhessük s ezáltal egyúttal az eposz egyes változatait létrehozó társadalmak világszemléletét, gondolkodását és problémáit is megismerhessük.

Gilgameš minden bizonnyal történeti személy volt, Uruk šumer város királya, aki i. e. 2600 körül uralkodhatott. Az uruki hagyomány még jónéhány évszázaddal később is úgy tudta, hogy a várost körülvevő, 9 km hosszúságú hatalmas falat ő építtette. A šumérok abban az időben Dél-Mezopotámiában több kisebb városállamot alkottak, amelyekben szakrális királyságok állottak fenn, de a régi nemzetségi társadalom sok fontos intézménye, így az öregek tanácsa és a harcosok gyűlése is tovább élt még bennük. E szakrális királyságokban az uralkodó egy isteni kultusz középpontjában állott: a termékenység, a vegetáció istenének megszemélyesítője, főpapja és földi helytartója volt egy személyben — az ősumer társadalom szemében valóságos istenalak, aki a szintén a termékenységet biztosító Innin (a sémieknél Ištar) istennőnek ill. az azt megszemélyesítő királynőnek és papnőnek volt a házastársa. Így érthetjük meg, hogy a šumer királylista szerint Dumuzi (a sémieknél Tammuz), a vegetáció halálát és újjáéledését megszemélyesítő istenalak uralkodott Gilgameš előtt Urukban. A szakrális királyt életében és halálában bonyolult kultusz kötötte. Mint Innin istennő férje életében a későbbi korok társadalmá számára már sokszor visszatartónak érzett termékenységi kultusszal a közösség boldogulását volt hivatva biztosítani. Halála után pedig úgy temették el, mint a megújuló vegetációval új életre támadó istent szolgáló seregével együtt, hogy azután a sírból kiemelve egy feltámadási szertartás részesévé tegyék.

A šumer hagyomány szerint még Gilgameš is mint Innin istennő tisztelője és isteni házastársa uralkodott. Személye körül azonban már nem istenkultusz alakult ki, mint Dumuzi esetében, hanem alakját hősi epika, az emberiség legrégebbi hősi epikája fonta körül. Több šumer eposzt ismerünk — ilyenek a «Gilgameš és Agga», «Gilgameš és az élet földje», «Gilgameš és az égi bika», «Gilgameš, Enkidu és az alvilág», «Gilgameš halála» —, amelyek Gilgameš személyével foglalkoznak. Ezeknek ránkmaradt tábláit az i. e. II. évezred első felében írták, maguk a költemények azonban jóval korábban, részben bizonyára nem sokkal Gilgameš halála után keletkeztek. Jellegüket tekintve az epika fejlődésének kezdeti szakaszára, a primitív hősi epikára jellemző kiséposzok ezek, akár az obiugorok vagy más, nemzetségi társadalomban élő népek hősenekéi. Tartalmuk igen érdekesen mutatja a šumer társadalom fejlődését és a szakrális királyság átalakulását. Gilgameš még «hősi tetteket visz véghez Inninért», s amikor meghal, úgy temetik el házanépével, szolgálóival együtt, mint a megelőző kor feltámadó szakrális királyait. Ugyanakkor azonban mégis éles különbség választja el a Dumuzit megszemélyesítő régebbi meghaló, de feltámadó, halhatatlan istenkirályoktól. Gilgameš nem nyerte el a halhatatlanságot, a későbbi šumer teológusok is csak az alvilág királyának tették meg őt. Uruk népének boldogulását sem az Inninél való házasság termékenységi kultuszával, hanem hősi tetteivel akarja biztosítani. Személyében a harcos hős lép a történelem színpadára, aki «nevét fel akarja emelni» (Odysseus is azt mondja magáról: «hírem az égig is felhat»).

Ennek az eseménynek a hátterében az ősumer társadalom kezdődő átalakulása áll, amely végül a szakrális királyság megszűnéséhez, az államszervezetben a nemzetségi maradványok fokozatos felszámolásához és fejlettebb osztálytársadalom kialakulásához vezetett. Érdekes bepillantást enged ebbe a folyamatba a «Gilgameš és az élet földje» elbeszélése, amely szerint Gilgameš

a cédruserdők földjére nem a régi nemzetségi szervezet haderejével indul, hanem olyan katonai kíséretet szervez magának, amelynek tagjai sem «ház»-hoz (= nemzetséghez) nem tartoznak, sem anyjuk nincsen, azaz kívül állnak minden nemzetségi köteléken. A középkori «barbár» államok történetéből jól ismert katonai kíséret (Gefolgschaft, druzsina) ez, amely elsőrendű eszköz volt a király kezében a nemzetségi maradványok felszámolására és a fejlettebb osztályállam megteremtésére. Gilgameš történeti szerepe új korszakot nyitott meg a šumer társadalom történetében, ez magyarázza meg a hősi epika kialakulását személye körül.

A Gilgameš személye köré fonódott epikus ciklus fennmaradását s esetleg továbbfejlődését elősegítette az, hogy Uruk a következő századokban is fontos történeti szerepet játszott a šumer városállamok között. Sőt i. e. 2400 körül központja lett a Lugalzaggisitól létrehozott első nagy mezopotámiai birodalomnak, amely «napfelkeltétől napnyugtáig, az Alsó-tengertől a Tigrisen és Eufráteszen keresztül a Felső-tengerig» az összes országokat magába foglalta; Gilgameš legendás tette, heroikus hadi útja az «élet földjére», a cédruserdők hazájába, a Libanonra, most Lugalzaggisi hódításaiiban ismétlődött meg és nyert reális tartalmat. S ha Uruknak ez a fénykora csak rövid ideig tartott is, s Lugalzaggisi szerepét az akkád Agade-i dinasztia vette át, amelynek harcos hódító uralkodói körül szintén hősi epika keletkezett, az alig 200 évig fennálló Akkád Birodalom összeomlása után i. e. 2050 körül Gilgameš városa Utuḫegal király uralkodása alatt ismét felemelkedett. Hogy a Gilgameš körüli epikus hagyomány szilárdan tartotta magát ebben az időben is Urukban, azt világosan mutatja az, hogy éppen Utuḫegal említi Gilgamešt egyik feliratában. Későbbi uruki királyok, így Anam feliratában is szerepel Gilgameš, mint Uruk falainak építője. Uruk jelentősége ugyan nemsokára ismét csökkent más šumer városállamokkal, így Lagaš-sal és Ur-ral szemben. Azonban a III. Ur-i dinasztia alatt bekövetkezett šumer „renaissance” a Gilgamešről szóló epikus ciklust végleg rögzítette, s a šumer nyelv kihalása ellenére is átmentette a mezopotámiai népek későbbi kultúrájába.

A šumer irodalom sajátos fejlődése (politikai széttagoltság, a nyelv korai kihalása stb.) nem tette lehetővé, hogy a Gilgameš tetteit megéneklő kiséposzokból a šumer nép számára egyetemes érvénnyel bíró nagyeposz jöhessen létre. A Gilgamešről szóló egységes nagyeposz megteremtése az óbabiloni kor irodalmának teljesítménye volt. Az óbabiloni állam Hammurapi hosszú, szívós küzdelmeinek eredményeképpen nemcsak politikailag, hanem kulturális szempontból is egységbe foglalta az akkád és šumer területet. Ez a körülmény, valamint a šumerek nyelvi egybeolvadása az akkádokkal lehetővé tette, hogy a šumer epika alkotásai egész Mezopotámiában akkád nyelven elterjedjenek. Így kerül sor ebben az időben, az i. e. XVIII. században nemcsak a Gilgamešről szóló šumer epikus ciklus, hanem úgyszólván valamennyi más šumer eposz akkád nyelvű átdolgozására. Az óbabiloni állam megteremtéséért folytatott hősi harcok az epikus költészetnek új aktualitást adtak, ugyanakkor azonban az óbabiloni társadalom és kultúra fejlettebb volta, kiszélesedett világszemlélete és gazdagabb társadalmi tudata lehetővé tette a Gilgamešről szóló šumer kiséposzokból egy mélyebb problematikájú, egységes babiloni nagyeposz megalkotását. Így a tulajdonképpeni Gilgameš-eposzt szimmetriára és egyensúlyra törekvő szerkezetével az óbabiloni kor hozta létre, s ezzel egyszer s mindenkorra mértékadó formát adott a régi epikus anyagnak. A Gilgameš-eposz valamennyi későbbi változata — mégha egyik-másik részletében esetleg

visszanyúlt is a šumer forrásokhoz — egészben véve az óbabiloni nagyeposzra támaszkodik.

A šumer Gilgameš-ciklus darabjaiban az a folyamat tükröződött, amelynek során a halhatatlanságot elnyerő, meghaló, de feltámadó szakrális királyok harcos hérósz-királyokká alakulnak át. Ez a fejlődés már önmagában hordja a halhatatlanság, az örök élet problémájának felbukkanását és előtérbe kerülését. A «Gilgameš halála» fel is veti ezt a kérdést, s a feleletet abban adja meg, hogy Gilgameš ugyan nem nyerte el a halhatatlanságot, de osztályrésze lett a királyság, az emberek fölötti korlátlan uralom, a legyőzhetetlen vitézség, s így ha magának meg kell is hálnia, hősi tettei halhatatlanná teszik nevét, s halála után is az alvilág királya lesz. Az óbabiloni Gilgameš-eposz tovább mélyíti és ki is élezi ezt a problémát. Benne ezt történeti fejlődésében, Gilgameš tudatának formálódásában figyelhetjük meg.

Az eposz elején Gilgameš még mint szakrális király jelenik meg, aki varázsdobjával irányítja és mozgatja a közösség életét, egész Uruk lakosságával építteti a város falait, s ugyanakkor Išhara (Ištar) istennő házastársa, s termékenységi kultuszának hordozója. Az uruki társadalomban egyre jobban kiemelkedő előkelők osztálya azonban már terhesnek érzi a régi nemzetségi társadalom örökségeként ránehezedő kényszermunkát, s megszegyenítőnek felelségeik, leányaik részvételét a termékenységi kultuszban. Kérésükre teremtik az istenek Gilgameš ellensúlyozására a szinte csak állati ösztönnel rendelkező Enkidut, akit azonban Gilgameš egy Ištar-papnő szerelme által emberi tudatra ébreszt, majd párviadalban megmérkőzve vele barátjává, harcos társává teszi. Gilgamešben e küzdelem, majd Enkidu barátsága tudatosítja hősi erejét és heroikus tettekre ösztönzi. Szakít régi, szakrális királyi mivoltával, fennmaradó nevet akar szerezni magának, a rossz erőt akarja elűzni a földről, s Enkiduval útnak indul, hogy a libanoni cédruserdők örét, a szörnyeteg Humbabát megölje. Šamaš napisten, minden rossz gyűlölője segítségével végre is hajtják e nagy tettet.

A diadalmasan hazatérő Gilgamešnek Ištar istennő felkínálja szerelmét és ajándékait, a hős azonban nem vállalja már az istennő házastársának a korábbi uruki hagyományban gyökerező szerepét, élesen visszautasítja, s meg is sérti őt. Ištar bosszúból apjával, Anu istennel megteremteti az Ég bikáját, s ezt küldi Gilgameš elpusztítására. A két hős azonban megöli a bikát, s a Gilgamešre átkot szóró Ištart Enkidu durván megsérti. Gilgameš hősi dicsőségének csúcspontján áll. Az eposz szimmetrikus szerkezetének középpontjába értünk, most következik a nagy átcsapás. Az istennővel szemben az emberi mértéket túllépő Enkidunak meg kell hálnia. Ahogy Enkidu barátsága Gilgamešt hősi tudatra ébresztette, halála most egyszerre a harcos élet problematikus voltára döbbsenti rá. A rettenthetetlen hős, aki korábban tudatosan vállalta a halál kockázatát, hogy «nevet szerezzen» magának, most egyszerre rettegni kezd attól a gondolattól, hogy örök álmra kell a föld szívében hajtania fejét.

Gilgameš tudatának ez az újabb átformálódása világosan tükrözi a harcos arisztokrácia társadalmi létének problematikusává válását az óbabiloni társadalomban. Ez bizonyos mértékben emlékeztet a héróikus életszemlélet átalakulására a homéroszi eposzokban. Achilleus, aki az Iliasban még tudatosan vállalta a rövid életet és a halált a halhatatlan hírnévért, az Odysseiában már úgy nyilatkozik, hogy inkább volna az élők világában egyszerű napszámós, mint az alvilágban a holtak fejedelme. Gilgameš Enkidu halála óta nem látja a hősi életnek értelmét, «nem találja az életet», elhatározza, hogy felkeresi

Uttāna'istimet, aki a halandók közül egyedül nyerte el az örök életet, neve is ezt jelenti: «Az életet megtalálta».

Az út Uttāna'istimhez valójában túlvilágjárás, Gilgameš síkságokon, hegyeken vándorol keresztül, ruhája leszakad róla, oroszlánokat öl meg, bőrükbe öltözik. Így ér el a Mašu hegyhez, a régi mezopotámiai világképet északon lezáró hatalmas «világhegy»-hez, amelynek csúcsa az égboltot éri, lába pedig az alvilágban van. A hegyen hosszú, sötétségbe burkolt út vezet keresztül, amelynek bejáratát szörnyű külsejű skorpió-ember őrzi. Élő ember itt még nem jutott keresztül, csak a Napisten, Šamaš jár erre naponkint, amikor felkel és amikor lenyugszik. Az élők világából kivezető út őre kinyitja a kaput a hősnak, s az a rémítő sötétségen keresztül egy csodálatos kertbe ér, amelyben minden fa, gyümölcs és virág drágaköből van. Ezen túl már a földet körülvevő világtenger következik, amelynek partján Gilgameš Sidurival, a «Fiatalszonnal», Ištar istennőnek a hurritáknál tisztelt alakjával, az istenek csaplórosnőjével találkozik. Siduri-Ištar még egyszer figyelmezteti a hőst, éljen vidáman, élvezze éjjel és nappal az élet örömeit, az életet, amelyet, keres úgy sem találja meg (*balāta ša tasuhurru lā tuttā* «az életet, amelyet keresel, nem találsz meg»). Hiszen amikor az istenek az emberiséget megteremtették, a halált tették félre számára, az életet maguknak tartották meg.

Gilgameš azonban tántoríthatatlan s Sursanabuval, Uttāna'istim hajósával elindul célja felé. Útja a világtengeren vezet a föld körül dél felé, ahol a nagy mezopotámiai folyók torkolatánál az örök élet szigetén lakik Uttāna'istim. Az örök élet helyét a halál vize veszi körül, azonban Gilgameš ezen is keresztül hatol hősi elszántságával. Az annyira kívánt találkozás megtörténik, de az emberfeletti erőfeszítések és fáradtság után keserű csalódás vár rá. Gilgameš úgy képzelte magában, hogy Uttāna'istim hozzá hasonló ember, aki mindig kész a küzdelemre. Ám most azt látja, hogy az csak tétlenül heverészik, s már beszélgetésük elején rámutat a halhatatlanságra való törekvésének céltalanságára. Az emberi életben «kezdettől fogva nem volt állandóság» — figyelmezteti Uttāna'istim Gilgamešt — s maga a természet, az embert környező világ is állandó változásban van. Az élet változatlansága, állandósága, csakúgy mint a mozdulatlan pihenés is, lényegében véve olyan, mint a halál.

Gilgameš megdöbben, de még nem adja fel a harcot. Ám a halhatatlanság próbáját, az örök ébrenléteket, emberi természete nem bírja el. Csaknem örökre elalszik, de Uttāna'istim az utolsó pillanatban felébreszti és megszánya őt egy megfiatalító varázskútban megfürösztli és visszaadja ifjú erejét. Gilgamešnek most már el kell hagynia az örök élet, az örök mozdulatlanság — számára az örök halál szigetét. Azonban még egy utolsó lehetőség csillan fel előtte. Uttāna'istim indulása pillanatában elárulja neki a «nyugtalanság fűvének» titkát. Gilgameš gyöngyhalászok módjára nyomban alá is merül az élet vizének kútjában, amelynek fenékén nő a megifjító fű.

Ez biztosíthatná számára az örök mozgékonytágot, nyugtalan életének változásokban való örök megújulását. Ám a hazafelé vezető úton, míg egy alkalommal egy hidegvízű kútban megfürdik, egy kígyó elveszi a fűvet. Gilgameš, a harcos hős most már végleg összeomlik. Belátja, hiába fáradott, hiába «áldozta szíve vérét»: a halhatatlanság sem az örök mozdulatlanság-tétlenség, sem az örök nyugtalanság-tevékenység formájában nem érhető el az ember számára. S ez az újabb csapás a félisteni hős tudatát most végre a maga egészében emberivé mélyíti el. Amikor Sursanabuval hazaérkeznek Urukba, a város gigantikus várfala, amelyet mint szakrális istenkirály építtetett még, most

már emberi tudata számára a közösségben és közösségéért élő ember életének értelmét adja meg.

Az óbabiloni Gilgameš-eposz e koncepciójában kétségtelenül mély humanizmus nyilvánul meg, s ugyanakkor realista szemlélet is hatja át. Az egykori sumer istenkirálynak és harcos hősnék ez a humanizálódása az eposzban szemmel láthatólag összefügg az óbabiloni társadalom fejlődésével, amely Hummarapi dinasztiaja alatt a különböző társadalmi osztályok, a földbirtokos és harcos arisztokrácia, a kereskedők és iparosok s a nemzeti szervezettel még részben őrző kisebb földbirtokosok között bizonyos egyensúlyi helyzet kialakulásához vezetett.

Az óbabiloni Gilgameš-eposzt később az i. e. II. évezred első felében akkád (közép-asszír?), hurri és hettita nyelvire is átdolgozták. Ezek azonban, amennyire a töredékekből megítélhetjük, nem jelentettek önálló koncepciót az óbabiloni eredetivel szemben. Nem tekinthető teljesen önálló alkotásnak az i. e. IX. században keletkezett újasszír változat sem, amelynek Aššurbānaplu könyvtára számára az i. e. VII. században egy újabb másolata vagy átdolgozása készült. Valószínűleg ekkor illesztette az eposz szövegéhez — az eredeti óbabiloni koncepciót félreértve — egy írnok-költő a «Gilgameš, Enkidu és az alvilág» témát feldolgozó sumer eposz fordítását XII. táblaként.

Messzire vezetne, ha a Gilgameš-eposz e különböző későbbi változatainak társadalmi hátterét, irodalomtörténeti és vallástörténeti problémáit meg akar-nánk vizsgálni. Annyit mindenesetre az epikus anyag történeti formálódásának ez a rövid elemzése is bizonyára megmutathatott, hogy a Gilgameš-eposz több szempontból is egyedülálló értéket képvisel a világirodalomban.

P.S. E tanulmány «The Epic of Gilgamish in Hungarian» címmel 1961-ben íródott a NHQ számára és az akkor megjelent magyar Gilgameš-fordítás-hoz kapcsolódva az eposz történetére és értelmezésére vonatkozólag új elgondolás kifejtését kísérelte meg. Mivel azonban a NHQ illetékes szerkesztője biztos érzéssel ki akarta húzni a cikkből mindazt, ami új mondani való volt benne, a kéziratot visszavontam, azzal a szándékkal, hogy részletesen kidolgozva később teszem közzé. Erre az elmúlt csaknem másfél évtized alatt nem kerülhetett sor. A Gilgameš-eposzról azóta terjedelmes irodalom jelent meg, amely 1961-ben leírt gondolataimat részben igazolta, részben érintetlenül hagyta. Ez a körülmény indokolja, hogy — elhagyva belőle az 1961-ben megjelent Gilgameš-fordításra vonatkozó részeket — e tanulmányt most az első Magyarországon rendezett assziriológiai konferencia alkalmából közlétegyem.